

فصلنامه علمی - تخصصی اسلام پژوهان
سال پنجم، شماره هشتم، پاییز ۱۳۹۷

علل پیدایش نخستین فرقه‌های تشیع

علی دادرو*

چکیده

مذهب حقه تشیع در طول تاریخ انشعابات فراوانی به خود دیده است. این انشعابات هر کدام به دلیلی خاص بوده است. آنچه که در این نوشتار می‌آید گذری بر برخی عوامل مهم پیدایش نخستین فرقه‌های شیعی بوده است. پدید آمدن فرقه‌های گوناگون در شیعه، بخاطر درک ناصحیح مفاهیم دینی و منافع و اغراض شخصی و اختلاف بر سر شمار امامان و چگونگی تعیین امام بود که این اختلاف به تدریج در امامت و جانشینی رسول خدا ﷺ و چگونگی تعیین، نصب و ویژگی‌های شخصی امام و مسائل فکری و اصول عقیدتی و مسائل فرعی فقهی، توسعه پیدا کرد. بر این اساس؛ عوامل متعددی را می‌توان به عنوان علل پیدایش نخستین فرقه‌های شیعی به شمار آورد که برخی از مهم‌ترین آنها وجود اختناق فراوان در عصر برخی ائمه علیهم السلام، جهالت و نادانی مردم، حب مال و جاه و ... بوده است.

واژه‌های کلیدی: شیعه، مذهب، فرقه، اسلام، تشیع، اختلافات، پیامبر، شکاف،

مسلمین.

---

* دانش پژوه سطح سه رشته شیعه شناسی موسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع).

مقدمه

مذهب شیعه همزاد اسلام و تاریخ آن همزاد با تاریخ اسلام است. در عصر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ گروهی خاص به نام شیعه شناخته می‌شدند اما ممتاز شدن آنها از دیگران به نخستین روزهای ارتحال پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر می‌گردد. شیعیان در ابتدا همدل و هم‌عقیده بودند، به مرور زمان و به دلایلی خاص دچار اختلافات جدی؛ علی‌الخصوص در حوزه امامت امامان خود شدند. از رهگذر این اختلافات؛ فرقه‌های گوناگون شکل گرفت که تا به امروز برخی از این فرقه‌ها در کشورهای مختلف دارای پیروان فراوان هستند و حتی حکومت‌هایی نیز در اختیار دارند. آنچه در این تحقیق می‌آید گذری بر مهم‌ترین عوامل پیدایش نخستین فرقه‌های شیعی است.

اولین شکاف در صفوف مسلمین

تا قبل از رحلت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بین مسلمین اختلاف جدی که موجب تمایز آنها باشد رخ نداد و کسی مسلمانان را به صورت دسته و گروه‌های جدا از هم نمی‌شناخت، اما وقتی پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم دنیا را وداع نمود و به ملکوت عروج کرد، تاریخ شاهد اولین شکاف در صفوف مسلمین شد. حادثه‌ی سقیفه بنی ساعده آغازگر این اختلاف بود که در آن گروهی از مهاجران و انصار جمع شده و برای تعیین جانشین و خلیفه بعد از نبی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به بحث و مجادله پرداختند. در مقابل گروهی از این ماجرا خارج بوده و با تکیه و تمسک به احادیث و سفارش‌های پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره‌ی خلافت علی علیه‌السلام به جانشینی ایشان بعد از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم اقرار نموده و کسی جز وی را شایسته‌ی رهبری عالم اسلامی ندانستند. بعدها به دسته‌ی اول اهل سنت و به دسته دوم شیعه اطلاق شده است هر چند که نام شیعه در زمان حیات رسول اکرم

صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بود و هم ایشان بود که این نام را بر آنان نهاد؛^۱ اما ظهور آن به عنوان یک گروه از مسلمین بعد از رحلت ایشان و در مسأله خلافت ظاهر شد. علامه سید محسن امین درباره‌ی ظهور تشیع چنین گفته است: «در زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم گروهی از مسلمانان شیعه‌ی علی به شمار می‌آمدند، آن گاه این امر در جریان اختلاف در مسأله امامت ظاهر گردید زیرا در آن مجلس انصار به مهاجرین گفتند: از هر یک از ما و شما رهبری انتخاب شود، اما مهاجرین نپذیرفتند؛ گروهی از بنی هاشم و مهاجرین و انصار نیز امامت علی علیه‌السلام را برگزیدند، آنان همان شیعیان بودند.»^۲

علل افتراق شیعه

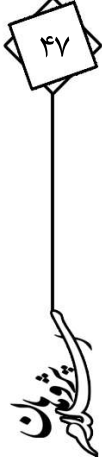
قبل از بررسی علل پیدایش فرقه‌های نخستین شیعی باید به این مهم اشاره کرد که تشکیل فرقه‌های مختلف از مختصات مذهب تشیع نیست بلکه در میان اهل سنت نیز این مسأله پررنگ است و آنان در این امر بر شیعیان پیشدستی نمودند. فرقه‌های «عثمانیه»، «خوارج»^۳ و انشعابات آنها و مرجئه قبل از نخستین فرقه‌های شیعی زیدیه، کیسانیه و اسماعیلیه تشکیل شده بود و هنوز نام آنها در کتاب‌های فرق و تاریخ به چشم می‌خورد.

پیدایش انشعاب در میان شیعیان به زمان بعد از واقعه‌ی خونین عاشورا و شهادت امام حسین علیه‌السلام در سال ۶۱ هجری باز می‌گردد. تا قبل از شهادت ایشان شیعیان همه بر امامت ایشان و برادرشان امام حسن علیه‌السلام متفق بوده‌اند. با وقوع حادثه‌ی خونبار کربلا؛ شیعیان تکیه‌گاه خود را از دست دادند و به شدت دچار وحشت شده و این خود منجر به تشکیل گروه‌های مختلف بعدی

۱. قاضی عبدالجبار اسدآبادی معتزلی، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاهره، مطبعة دارالکتب المضریة، ۱۹۶۲م، ص ۲۸۷.

۲. محسن الأمین، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۸۳م. چاپ اول ص ۲۸۹.

۳. عبدالحسین الأمینی، الغدیر، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۹۷۷م، ص ۳۴۱.

گردید. کیسانیه اولین فرقه‌ی متشکله از شیعه بود^۱ و پس از چندی کیسانیه خود به دسته‌های کوچک‌تری منشعب گردید. زیدیه و پس از آن اسماعیلیه هم در طی زمان به وجود آمد و هر یک به نوبه‌ی خود به شاخه‌های باریکی تقسیم شدند^۲. واقفیه پس از شهادت امام کاظم علیه‌السلام شکل گرفت. تشکیل این فرقه‌ها مشکل بزرگی بر سر راه ائمه علیهم‌السلام به وجود آورد و ایشان را برای مدتی طولانی مشغول مبارزه و تبیین انحرافات آنها ساخت.

ایجاد این انشعاب خود معلول عواملی مهم است که در این بخش به مهم‌ترین عوامل پیدایش این فرقه‌ها اشاره می‌گردد:

۴۸

۱- اختناق

از زمانی که بنی امیه روی کار آمدند شیعیان وارد طوفان شدیدی از ظلم، ستم، شکنجه و قتل شدند، امویان جامعه را براساس هوا و هوس و سلیقه‌ی خود اداره می‌کردند و با ایجاد جوّ رعب و وحشت در صدد بودند تا بر مردم سلطه‌ی بیشتری داشته باشند.^۲

از جمله بدعت‌های معاویه، رواج مذهب جبر بود تا بتواند به زورگوئی‌ها و کشتارهای خود لباس مشروعیت ببوشاند، قاضی عبدالجبار معتزلی، معاویه را نخستین کسی می‌داند که مذهب جبر را رواج داد.^۳ یزید هم دست کمی از پدرش نداشت و آن قدر فسق و فجور کرد که معاویه او را از افراط در تظاهر به فساد نهی کرد. پس از هلاکت معاویه، یزید بر تخت سلطنت نشست و بنا داشت تا از مردم برای خود بیعت بگیرد که از جمله‌ی آنان امام حسین علیه‌السلام بود. یزید اصرار داشت تا از ایشان به زور بیعت بگیرد اما آن حضرت از قبول بیعت

۱. علی البروجردی، طرائف المقال، قم، مکتبه المرعشی النجفی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۴۹.

۲. محمدرضا جدیدی نژاد، معجم مصطلحات الرجال و الدراية، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۴ق، صص ۲۰ و ۱۳۷.

۳. الحسن بن سلیمان الحلّی، مختصر البصائر، انتشارات بینا، ۱۴۲۱ق، ص ۱۳.

علل پیدایش نخستین فرقه‌های تشیع

چنین شخص فاسق و فاسدی امتناع ورزید و جان خود و اهل بیت خود را برای حفظ اسلام و زنده نگه داشتن تعالیم نبی اسلام فدا کرد.

شهادت مظلومانه‌ی اباعبدالله علیه السلام و اهل بیت و یارانش او موجب سختگیری‌های بیش از پیش امویان بر شیعیان گردید. محافل شیعه در عراق و حجاز ضعیف و سست شده و شیعیان از دور امام سجاد علیه السلام پراکنده شدند.

امام سجاد علیه السلام با وجود آن شرایط اختناق به جای قیام که در آن زمان بی‌ثمر بود و نتیجه‌ای جز نابودی ایشان و شیعیان نداشت، از راه دعا و مناجات، معارف اسلامی را تبیین می‌کرد و ظلم و ستم‌های بنی امیه را فاش می‌ساخت.

در این شرایط سخت، توابین در کوفه برای اعلام پشیمانی از یاری نکردن امام حسین علیه السلام قیام کردند که سرانجام نهضت آنان به شکست انجامید. پس از توابین، مختار ثقفی در کوفه خود را نماینده‌ی محمد بن حنفیه معرفی کرد و دست به شورش علیه امویان زد. او توانست قاتلان سیدالشهداء علیه السلام را به هلاکت برساند. او در سال ۶۷ هجری کشته شد. محمد بن حنفیه نیز در سال ۸۱ هجری از دنیا رفت.

با مرگ محمد بن حنفیه عده‌ای قائل به امامت و مهدویت وی گشته و در تاریخ به نام کیسانیه معروف شدند. مردم به دلیل جوّ خفقان و تقیه امام علیه السلام نتوانستند امام راستین را تشخیص دهند و به امامت ابن حنفیه روی آوردند.

از کیسانیه به عنوان اولین فرقه از فرق شیعه در کتب ملل و نحل یاد می‌شود هر چند که به مرور زمان منقرض شده و اثری از آن باقی نمانده است.

بعد از شهادت امام صادق علیه السلام نیز همین وضعیت در زمان منصور عباسی پیش آمد و فرقه‌های ناووسیه، فطحیه، اسماعیلیه و... شکل گرفت.

۲- عواطف و احساسات افراطی

شهادت امام حسین علیه السلام و خاندان و یاران باوفای او در واقعه‌ی کربلا موجب خشم و تنفر مردم و انزجار آنها از حکومت بنی‌امیه گردید به گونه‌ای که این احساسات و انفعالات گاهی از حدّ طبیعی خارج شده و حالت افراطی پیدا کرده است. فرقه‌ی زیدیه با تأثر از این احساس و در آن شرایط سخت بوجود آمد. زید در دوره‌ی حکومت هشام بن عبدالملک قیام کرد و به شهادت رسید و بدن او چهار سال بر دار بود. او از داعیان به حق و ظلم‌ستیز بود. پس از شهادت او فرزندش یحیی در خراسان قیام کرد و او نیز شهید شد.^۲ دربارهی تشکیل فرقه‌ی زیدیه اختلاف وجود دارد که آیا در زمان زید تشکیل شد یا بعد از شهادت؛ اما به هر حال قیام با شمشیر از اصول اعتقادی آنان و شرط امامت نزد ایشان می‌باشد.

۳- طمع و حبّ مال

مال و دارایی از وسائل آزمایش انسانهاست. همواره افرادی بودند که از راه همین اموال به مقامات مادی و معنوی بالایی رسیده‌اند چرا که راه و کیفیت مصرف آنها را می‌دانستند و پیاده کردند، آنان به اموال به دیده‌ی وسیله نگریستند نه هدف. به نظر ایشان این متاع دنیا، ابزاری برای امتحان است، بنابراین سزاوار دلبستگی و علاقه نیست و باید از آن برای رسیدن به سعادت واقعی بهره برد. در مقابل، افرادی هم بودند و هستند که با حرص و علاقه‌ی شدید به مال و ثروت راه انحراف را اختیار کرده و به ورطه‌ی ضلالت گرفتار شدند و عده‌ی زیادی را

۱. جعفر السبحانی، کلیات فی علم الرجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۳۱.

۲. الندوة العالمية للشباب الاسلامی، الموسوعة المسیره فی الأديان و المذاهب و الأحزاب، ۱۴۱۸ق، ج ۲،

نیز دنبال خود به بیراهه کشاندند. فرقه‌ی واقفیه از این دسته بود که بسیاری از بزرگان آن با وجود اینکه وکلای امام کاظم علیه‌السلام بودند و جزء افراد معتبر به حساب می‌آمدند. با شهادت امام کاظم علیه‌السلام با توجه به اینکه اموال زیادی از بیت المال را به صورت امانت در دست داشتند از پرداخت آنها به امام رضا علیه‌السلام به عنوان جانشین امام هفتم علیه‌السلام امتناع ورزیدند و با ایجاد شبهاتی درباره‌ی امام کاظم علیه‌السلام و شهادت آن حضرت توانستند تعدادی را با خود همراه سازند.^۱

۴- طرح مسأله مهدویت

اعتقاد به مهدی موعود علیه‌السلام از عقاید مسلم همه‌ی مذاهب اسلامی است که مبنای آن احادیث متواتری است که از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در این باره وارد شده است. بنابراین اصل اعتقاد به مهدی علیه‌السلام مورد پذیرش همه‌ی مسلمین است هرچند که در موارد فرعی تفاوت‌هایی میان آنها به چشم می‌خورد. با وجود آن همه روایات نبوی درباره‌ی صفات و ویژگی‌های مهدی موعود اما عده‌ای از آن سوء استفاده کرده و آن را دستاویزی برای رسیدن به امیال و اهداف خود قرار داده‌اند. با توجه به فشار دولت اموی و شرایط سختی که شیعیان سپری می‌کردند، آنان همواره منتظر یک گشایشی بودند تا این وضعیت خاتمه یابد. حکومت عباسیان هم در ظلم و ستم، راه امویان را در پیش گرفت و حتی در این گام، از بنی امیه جلو افتادند، در نتیجه اصحاب ائمه علیهم السلام، چشم امید به کسی داشتند تا آنها را از این تنگنا نجات دهد، در چنین وضعیت و شرایطی و در زمان‌های مختلف گروهی پیدا می‌شدند که مهدویت یکی از ائمه علیهم السلام یا یکی از اصحاب ایشان را قائل می‌شدند و مردم را تحت تأثیر افکار و عقائد باطل خود می‌ساختند.

۱. علی بن بابویه الصدوق، کمال الدین و تمام النعمة، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.ص ۱۶۸.

فرقه‌ی کیسانیه خود انشعابی دارد که برخی از آنها به مهدویت محمد بن حنفیه قائل بودند. ناووسیه قائل به مهدویت امام صادق علیه‌السلام، واقفیه مهدویت امام کاظم علیه‌السلام و اسماعیلیه به مهدی بودن اسماعیل معتقد شدند.^۱

۵- جریان غلات

با وجود آن که مذهب شیعه از جنبه‌های فقهی، سیاسی، اعتقادی، تفسیری، حدیثی و... غنی و قدرتمند بوده و به گفته علامه طباطبائی (ره) در جمیع شئون دینی از اصول معارف گرفته تا آخر فروع و جزئیات آنها به بحث و انتقاد پرداخت و فرآورده‌های روایتی آنها به حدّ کفایت پاسخ هرگونه سؤال دینی را می‌داد و می‌دهد^۲ اما این مذهب همواره شاهد یورش‌های دشمنان خارجی و داخلی بوده است که به پیکره‌ی آن ضربات سنگینی وارد نمود. از جمله این مهاجمان، غالیان می‌باشند که در طول تاریخ، لطمات بسیاری را در شیعه و تشیع بوجود آوردند. غالیان کسانی را گویند که در حقّ امام یا یکی از اصحاب امام راه افراط را پیش گرفته و او را بیش از مقدار بالا برده است. به عنوان نمونه خطّابیه گروهی منتسب به ابوالخطّاب محمد بن مقلاص اسدی بود که در زمان امام صادق علیه‌السلام می‌زیست و عقایدی فاسد به امام علیه‌السلام نسبت می‌داد و او را تا حدّ خدایی بالا برد و خود مدعی نبوت از طرف وی شد.^۳ فرقه‌ی بشیریه (مطوره) که به محمد بن بشیر منسوب است معتقد بود که امام کاظم علیه‌السلام همان مهدی قائم است و محمد بن بشیر نایب او در زمان غیبت است.^۴

غلات در جهان تشیع ضررهای جبران ناپذیری بر شیعه وارد ساخت. اصحاب این جریان افرادی نافذ و مشهور در میان اصحاب ائمه علیهم‌السلام به

۱. محمد بن الحسن الطوسی، الغیبة، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق. ص ۴۳۲.
 ۲. محمد بن الحسن الطوسی، الغیبة، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق. ص ۴۳۲.
 ۳. نعمت الله صفری فروشانی، غالیان، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ش. ص ۳۷۳.
 ۴. سعد بن عبدالله القمی، المقالات و الفرق، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش. ص ۲۷.

شمار می‌آمدند و مردم به دیده‌ی وثاقت و احترام به آنها می‌نگریستند. اینان از موقعیت خود بر ضد ائمه علیهم السلام استفاده کرده و با مطرح کردن عقاید منحرف، توانستند در صفوف شیعیان نفوذ یابند و بسیاری را با خود به گمراهی کشانند.^۱

۶- جهل و نادانی

اساساً یکی از علل مهم در نفوذ افکار باطل و عقاید فاسد میان یک گروه، وجود جهل در برخی از افراد آن به شمار می‌آید. سادگی و جهالت بیش از حد موجب شد عده‌ای به راحتی آن را دستاویزی برای انتقال دادن افکار خود به دیگران قرار داده و از این راه به اهداف سوء خود دست یابند. اینکه غلات توانستند در صفوف شیعیان نفوذ وسیعی یابند و با وجود آن همه آراء و اعتقادات باطل به راحتی افرادی را با خود همراه سازند و شخصیت ائمه علیهم السلام و اصحاب ایشان را مخدوش نمایند به دلیل عدم معرفت کامل مردم نسبت به امام بود. همین عامل موجب شد تا با وجودی که امام در میان آنها بود او را بالا برده و تا حدّ خدایی برسانند. فشار دستگاه حکومتی در این انحراف نقش مهمّی داشت امّا در شرایط آزادی و خارج از اختناق نیز تاریخ شاهد گمراهی بسیاری از شیعیان بود. امام صادق علیه‌السلام بعد از مرگ فرزندش اسماعیل، مراسم تشییع شکوهمندی برای وی تدارک دید و بارها قبل از دفن، کفن از صورت او برداشت و به مردم نشان داد و آنها به وفات اسماعیل اقرار کردند امّا همین که مراسم دفن پایان یافت عده‌ای در مرگ او به شک افتاده و سپس قائل به مهدویت وی شدند و اینکه او نمرده و هنوز زنده و غایب است.^۲

۱. محمد بن النعمان المفید، المسائل الجارودیة، بیروت، دارالمفید، ۱۹۹۳م جلد اول ص ۳۸۵.
۲. البروجردی، همان. نیز: محمدرضا جدید نژاد، معجم مصطلحات الرجال و الدرایة، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۴ق، ص ۲۰.

نتیجه گیری

با توجه به آنچه در این مقاله مطرح شد، نتایج زیر حاصل می‌شود:

اصل افتراق در میان بشر امری طبیعی و از قوانین عالم تکوین است. این در حالی است که در ادیان هم بنابر شرایط و تفاوت عقل و عصر اختلافاتی در فروع و جزئیات وجود دارد و این امری طبیعی است.

اختلاف میان منتسبین به یک دین خطرناک است و موجب انحراف و گمراهی می‌گردد. اولین اختلاف میان مسلمین در مسأله‌ی امامت است که بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ظاهر گردید. در پایان لازم تاکید می‌کنیم که انشعاب میان اهل سنت قبل از انشعاب بین شیعیان وجود داشت.

عوامل انشعاب در صفوف شیعه و پیدایش فرقه‌های تشیع بسیار بود و از مهمترین آنها اختناق و تقیه، عواطف افراطی، حب مال، مسأله‌ی مهدویت، جریان غلات و جهل و نادانی است.

پدید آمدن فرقه‌های گوناگون در شیعه، بخاطر درک ناصحیح مفاهیم دینی و منافع و اغراض شخصی بود که این اختلاف به تدریج در امامت و جانشینی رسول خدا صلی الله علیه و آله و چگونگی تعیین، نصب و ویژگی‌های شخصی امام و مسائل فکری و اصول عقیدتی و مسائل فرعی فقهی، توسعه پیدا کرد.

شیعیان باید از این وقایعی که در تاریخ برای مذهب تشیع اتفاق افتاده درس اعتبار بگیرند و علاوه بر بیداری، عوامل اتحاد را تقویت نمایند تا بزرگترین عامل تفرقه‌ی امروز که استعمار است را ریشه کن کنند.

فهرست منابع

۱. اسدآبادی معتزلی، قاضی عبدالجبار، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، قاهره، مطبعة دارالکتب المضریة، ۱۹۶۲م
۲. الأمين، محسن، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف، ۱۹۸۳م.
۳. الأمینی، عبدالحسین، الغدیر، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۹۷۷م.
۴. البروجردی، علی، طرائف المقال، قم، مكتبة المرعشی النجفی، ۱۴۱۰ق.
۵. جدیدی نژاد، محمدرضا، معجم مصطلحات الرجال و الدراية، قم، دارالحديث، ۱۴۲۴ق.
۶. الحلی، الحسن بن سلیمان، مختصر البصائر، انتشارات بیتا
۷. السبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ق.
۸. الشهرستانی، عبدالکریم، الملل و النحل،
۹. الصدوق، علی بن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۱۰. طباطبائی، محمد حسین، شیعه (مذاکرات با پروفیسور هانری کربن)، بوستان کتاب، ۱۳۸۷هجری
۱۱. الطوسی، محمد بن الحسن، الغیبة، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
۱۲. فروشانی، نعمت الله، غالیان، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ش.
۱۳. القمی، سعد بن عبدالله، المقالات و الفرق، بی‌جا، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
۱۴. المفید، محمد بن نعمان، المسائل الجارودیه، بیروت، دارالمفید، ۱۹۹۳م.
۱۵. الموسوعة المسیره فی الأديان و المذاهب و الأحزاب، الندوة العالمية للشباب الاسلامی،
Alkashf.net
۱۶. السیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، دارالاحیاء التراث العربی، ج ۸.

